

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПОЛОЖЕНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Систематизовано й узагальнено теоретичні положення еволюції економічної безпеки в процесі трансформації, досліджено передумови зміцнення економічної безпеки держави та структурно-системні характеристики категорії «економічна безпека».

Систематизированы и обобщены теоретические положения эволюции экономической безопасности в процессе трансформации, исследованы предпосылки укрепления экономической безопасности государства и структурно-системные характеристики категории «экономическая безопасность».

Theoretical positions of evolution of economic security are systematized and generalized in the process of transformation, pre-conditions of strengthening of economic security of the state and structurally-system descriptions of category are investigational «economic security».

Ключові слова: економічна безпека держави, регіону, особи; системна трансформація; глобалізація; економічний інтерес; внутрішні і зовнішні загрози; стратегія економічної безпеки.

В останні роки в економічній теорії проблеми економічної безпеки розглядаються досить широко. Проте потребує дослідження еволюція теоретичних положень економічної безпеки в умовах трансформацій як цілісна, єдина, цілеспрямована система, що дозволить окреслити методологічну основу системи економічної безпеки регіону, галузі, сектора економіки, підприємства, домашнього господарства, особи, тобто невід'ємних елементів моделі складу соціально-економічної макросистеми держави. Наукові розробки розкривають переважно питання забезпечення економічної безпеки конкретних господарських суб'єктів (підприємств, фірм, корпорацій), діяльності правоохоронних органів і закладів. Недостатньо дослідженими залишаються проблеми забезпечення макроекономічної безпеки, від розв'язання яких залежить реалізація заходів захисту економічної безпеки суб'єктів економічної діяльності.

Дослідження проблеми економічної безпеки вітчизняних та іноземних економістів пов'язані з розвитком теоретичних основ безпеки, з окресленням основних чинників загроз, з аналізом ролі економічної безпеки в міжнародних відносинах. Особлива увага приділяється сутності безпеки з допомогою аналізу факторів та критеріїв економічної безпеки, оцінки вразливості національних економік, класифікації загроз економічній безпеці та механізмів їх локалізації. Вищезазначене знайшло відображення в працях В.Андрійчука, І.Бінько, О.Власюка, З.Варналія, В.Горбуліна, Б.Губського, М.Єрмошенко, Я.Жаліла, А.Качинського, Т.Ковальчука, А.Мокія, В.Мунтіяна, Г.Пастернака-Таранушенка, А.Сухорукова, Ю.Харазішвілі, В.Шлемка та зарубіжних науковців Л.Абалкіна, Г.Вечканова, А.Гранберга, С.Єчмакова, А.Колосова, В.Котилка, А.Кукліна, Є.Олейнікова, О.Прохотева, А.Татаркіна, В.Тамбовцева, В.Сенчагова, Л.Брауна, Б.Бузана, М.Дзлієва, Дж.Йочелсона, Х.Мауля, Х.Мальгрема, Х.Моргензана, Л.Мієрі, М.Цілінські та інших.

Мета статті полягає у дослідженні окремих напрямів еволюції теоретичних положень економічної безпеки в умовах трансформацій.

Теоретична рефлексія сутності феномена економічної безпеки дозволяє побудувати її внутрішню логіку, причинно-наслідковий «ланцюжок» її формування і розвитку, який містить наступні ланки: економічні інтереси – економічні загрози (небезпеки) – економічна безпека. Економічна безпека держави є важливою складовою національної безпеки, по суті, «остовом» її конструкції. Одночасно це відносно самостійна система, яка має свою структуру, внутрішню логіку розвитку та функціонування, засоби дії на всі інші сторони безпечного існування особистості, суспільства і держави. Забезпечення економічної безпеки – це не лише процес і результат приведення в дію власне економічних механізмів і засобів держави. Надійно діюча її система залучає в свою орбіту і позаекономічні засоби (політичні, правові, інформаційні, військові, культурно-духовні, екологічні тощо).

Українські та зарубіжні вчені наголошують на тому, що основний наслідок глобалізації полягає у нестабільності сучасних суспільств, їх нестійкості, яка є умовою гармонійного розвитку світу, оскільки нестабільність спонукає глобальну систему до структурних змін, спроможних відновити стабільність [1, с. 52; 3]. Дослідження проблем економічної безпеки є необхідним для пізнання особливостей соціально-економічного розвитку країни в період системної трансформації та розгортання у світі процесів глобалізації, в умовах послаблення позицій України в політичній, економічній і військовій сферах та прагненні промислово розвинених країн і крупних міжнародних корпорацій використати існуючу ситуацію у своїх економічних і політичних цілях.

Сьогодні економічну безпеку слід розглядати як найважливішу характеристику будь-якої соціально-економічної системи, яка визначає здатність реалізувати національні інтереси, дає можливість для формування стійкої дієздатності господарюючих суб'єктів, створює умови для гідного життя і здійснення трудових процесів населенням, а також сприяє попередженню і усуненню можливих загроз у досягненні вказаних завдань [2 – 7].

Гене́за категорії «економічна безпека» базується на таких поняттях, як інтереси, потреби (потреба), цінності, цілі, загрози. Інтереси – це ті потреби людей, які проявляються в усвідомлених мотивах людської поведінки. Інтереси формуються на основі цінностей як «суспільно визнаних значень певних явищ реальності, у яких виражені граничні рівні знань і переваг людей» [8]. Реалізація інтересів проявляється у досягненні певних цілей, а реалізації інтересів можуть протидіяти і заважати загрози. Необхідно мати на увазі, що в економічній сфері формування інтересів, виникнення загроз цим інтересам, їхня взаємодія відбуваються в певному середовищі, яке внаслідок цього також слід розглядати як частину систем економічної безпеки.

Категорія «економічна безпека» безпосередньо пов'язана з категоріями «економічний інтерес», «економічна загроза», «захист». Від їх змістовного наповнення значною мірою залежать форми, методи і засоби забезпечення безпеки. Як вже зазначалося, саме протиріччя у конкретному змісті інтересів – це

джерело внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці. Категорія безпеки є загальноісторичною і загальносоціальною, яка охоплює всю історію і все майбутнє людства, має визначальне значення для існування як окремої особистості, так і соціальних спільнот будь-якого рівня. Встановлено, що потреба в безпеці відноситься до першочергових, основних мотивів діяльності людей і спільнот [9; 10, с. 17; 11, с. 8-9]. Згідно з концепцією ієрархії потреб, безпека – первинна потреба людини, яка вимагає першочергового вирішення.

Незважаючи на зростання наукового інтересу до проблем забезпечення економічної безпеки, в Україні ці питання недостатньо вивчені. Про це свідчить відсутність єдиної точки зору на визначення терміна «економічна безпека» класифікації і ранжирування зовнішніх і внутрішніх загроз; системи індикаторів стану економічної безпеки і механізму їх моніторингу. Практично не досліджено питання особливостей забезпечення економічної безпеки різних рівнів економічної системи суспільства: регіонів України та галузей економіки. Аналіз поняття «економічна безпека» дозволяє виявити різні позиції українських науковців щодо даного питання.

Економічна безпека є багатогранною категорією, яка відображає багатofакторний соціально-економічний феномен і суть якої можна висловити за допомогою виокремлення її основоположних тенденцій. Економічна безпека може розглядатися як: потреба системи, а також як мотив і мета діяльності; стан економіки, при якому вона спроможна забезпечити реалізацію інтересів системи; важлива якісна характеристика економічної системи (індивіда, соціуму, середовища, простору), яка дозволяє оцінити її життєздатність в різних умовах (мирний та військовий час, природні катаклізми і катастрофи, соціальні вибухи тощо); результат діяльності – стан захищеності/незахищеності за обраною шкалою станів економічної безпеки; система, покликана забезпечувати стійкий розвиток, зокрема здатність інститутів влади створити механізми реалізації і захисту економічних інтересів суб'єктів економіки.

На нашу думку, із вищенаведеної множини суджень з приводу того, як потрібно розуміти економічну безпеку і як її вивчати, на сьогодні можна виділити два принципово відмінних концептуальних підходи. Сутність першого підходу полягає в тому, що економічна безпека є домінантою або, принаймні, найважливішою характеристикою економіки, до того ж характеристикою, яка настільки всесистемно охоплює, що розглядається, по суті, як один з проявів самої економіки. Метою розвитку економіки в цьому випадку є забезпечення її безпеки. Проте вказаний підхід суперечить основним законам суспільного розвитку, адже якщо розуміти безпеку як захищеність, то виходить, що розвиток економіки закінчений. Тобто, при такому підході функціонування будь-якої господарської системи неминуче повинно набути спадного, затухаючого характеру. А міжнародні економічні зв'язки будуть або складатися в інтересах тих, хто зумів забезпечити безпеку своєї економіки, або постійно послаблюватися, аж до повного їх припинення.

Другий підхід зводиться до того, що забезпечення економічної безпеки будь-якої господарської системи є однією з найважливіших умов (мінімально необхідною умовою) стійкого прогресивного розвитку такої системи поряд, наприклад, з її забезпеченістю кадрами або наявністю капіталовкладень. Економічна безпека у цьому випадку стає необхідною ознакою економічно розвинених країн, а категорії «економічна система» та «економічний розвиток» розглядаються як цілком рівноправні.

Аналізуючи різноманітні трактування феномена економічної безпеки, можна побачити, що деякі дослідники або взагалі заперечують необхідність виокремлення економічної безпеки в особливу сферу досліджень, або інтерпретують економічну безпеку всього лише як рядовий підвид національної безпеки. Проте більшість вчених розглядає «економічну безпеку як самостійний предмет наукового аналізу» [12, с. 8]. Ми вважаємо, що більш прийнятною така синтетична позиція, згідно з якою не варто перебільшувати специфіку економічної безпеки, її автономний характер, а потрібно враховувати наявність зв'язків взаємообумовленості та економічної, політичної, соціальної, екологічної, інформаційної й іншої безпеки.

На нашу думку, другий концептуальний підхід стосовно економічної безпеки є більш синтетичним та об'єктивним стосовно викликів сьогодення. Тому вивчення економічної безпеки як різновиду національної безпеки передбачається почати з розгляду тих характеристик господарської діяльності людей та інших господарюючих суб'єктів, які якраз і дозволяють сприймати безпеку економіки як необхідну умову її стійкого позитивного розвитку. Водночас ці характеристики слід розглядати як складові частини системи економічної безпеки і сприймати як поняття, яке має самостійне теоретичне і методологічне значення, тобто як наукову категорію.

У цьому контексті в економічній сфері основною науковою категорією виступають життєво важливі інтереси (ЖВІ) основних об'єктів безпеки. Основними об'єктами економічної безпеки, тобто тими фігурантами, інтереси яких необхідно захищати в економічній сфері, є особистість, суспільство (загалом, а також в особі місцевого самоврядування та різноманітних громадських організацій комерційного і некомерційного характеру) і держава (в цілому, а також в особі різноманітних гілок влади і державних інститутів). Таким чином, основними суб'єктами економічної безпеки, які можуть і повинні у межах своїх можливостей захищати інтереси вказаних об'єктів в економічній сфері, є держава в особі уповноважених на те державних інститутів, органи місцевого самоврядування, інші господарські організації та окремі громадяни. Тобто, основні об'єкти економічної безпеки залежно від конкретних умов можуть виступати і як суб'єкти економічної безпеки, і навпаки [13, с. 20-21].

Виходячи з проведеного нами аналізу, економічна безпека, на наш погляд, може бути визначена як вертикально інтегрована трирівнева (національний, регіональний та місцевого самоврядування) система з розвинутими

горизонтальними зв'язками (на кожному із перерахованих рівнів), яка характеризується самодостатністю системи, забезпечує стійкість економіки від негативних зовнішніх і внутрішніх дій і сприяє її поступальному розвитку. В такому підході можна виділити два аспекти категорії економії безпеки:

а) безпосередньо якісна характеристика економічної системи через елементи, які характеризують її стан з точки зору безпеки (стійкість, розвиток, самодостатність);

б) вертикально інтегрована система безпосереднього забезпечення економічної безпеки, яка обумовлена державною структурою країни і виражена в наступних видах взаємостосунків:

- взаємостосунки держави та суб'єктів держави як двох рівнів державної влади (центр – регіон);

- міжрегіональні відносини (регіон – регіон);

- взаємостосунки органів державної і муніципальної влади (регіон – муніципальне утворення).

Наведені системні аспекти трьохелементної вертикально інтегрованої національної економічної безпеки можливо застосовувати на всіх рівнях ієрархії, але зміст основних елементів (самодостатність, стійкість, розвиток) економічної безпеки на національному або муніципальному рівні буде змінюватися. Стратегічною метою забезпечення економічної безпеки є такий розвиток економіки, внаслідок якого були б створені оптимальні умови для життя і розвитку особистості, соціально-економічної та військово-політичної стабільності суспільства і збереження цілісності держави, успішного протистояння впливу зовнішніх загроз. Державна стратегія економічної безпеки країни повинна бути орієнтована перш за все на підтримку достатнього рівня виробничого, науково-технічного потенціалу, недопущенні зниження рівня життя населення до граничних значень, спроможного викликати соціальну напруженість, упередження конфліктів між окремими верствами і групами населення, окремими націями і народностями.

1. У сукупності з негативними наслідками глобалізації (віртуалізацією фінансової глобалізації; ілєгалізацією світової економіки; асиметрією та нееквівалентністю світового руху капіталами, інформацією, результатами інтелектуальної праці, людським капіталом) відбулося посилення невизначеності (ентропійності) розвитку світового господарства і національних соціально-економічних систем. Відповідно, зросли до критичних меж зовнішні загрози та ризику економічній безпеці. Для перехідних економічних систем актуальність подальших теоретичних розробок та прикладних інструментів їх втілення набуває особливої гостроти. Запозичення еволюційних моделей економічного зростання розвинених економік чи наздоганяючих моделей країн, що розвиваються, у межах пострадянського простору послабило безпеку економік цих країн.

2. Критичний аналіз еволюції поглядів на економічну безпеку дозволив визначити, що оскільки невизначеність, ризик та небезпека – властивості, які

притаманні економічній системі, то, по-перше, проблема безпеки має загальний характер; по-друге, економічна система в кожний конкретний момент володіє певним рівнем безпеки, потенціалом безпеки; по-третє, безпека є важливою характеристикою, властивістю економічної системи; по-четверте, якби економічні системи не володіли вищеназваними властивостями, то вони перестали би існувати, оскільки деструктивні процеси зруйнували систему зсередини під впливом зовнішніх чинників.

3. Проведене дослідження дозволило ідентифікувати економічну безпеку як ієрархічну систему, концептуалізовану з різних позицій:

а) як потребу всіх економічних суб'єктів, яка визначається рівнем задоволення інших соціально-економічних потреб;

б) як системно-функціональна властивість економічної системи, що пронизує всі виробничі відносини і визначається «матрицею безпеки»;

в) як стан національної економіки, який характеризується оптимальним співвідношенням продуктивності, ефективності, гнучкості, адаптивності, що дозволяє їй бути самодостатньою, динамічно стійкою, адекватно реагувати на внутрішні і зовнішні виклики, розвиватися і вдосконалюватися;

г) як ціль і функція держави із забезпечення необхідного і достатнього рівня безпеки.

4. Економічна безпека держави розглядається як складна соціальна система, що містить духовну, соціальну і матеріально-економічну підсистеми, які мають свою внутрішню організацію, логіку розвитку і функціонування, розгалужену інфраструктуру, внутрішньосистемні зв'язки та відносини. Ця система – об'єктивне джерело й водночас фундамент економічної безпеки, суспільства і держави. В ній створюється і накопичується потенціал захисту національно-економічних інтересів за рахунок розвитку економіки країни, зростання внутрішнього валового продукту, нарощування промислового і сільськогосподарського виробництва, завоювання внутрішнього і зовнішнього ринку, створення конкурентоспроможної продукції, удосконалення товарно-грошових відносин, стабілізація національної валюти тощо.

5. Важливою умовою ефективних суспільних перетворень є економічна безпека соціальної системи – її захищеність, стабільність, підпорядкованість управлінським діям, збереження потенціалу подальшого розвитку, можливість ефективно використовувати внутрішні ресурси. Безпека, таким чином, охоплює зовнішні і внутрішні фактори розвитку. В цьому контексті поняття «економічна безпека» визначається як стан, при якому інституціонально (тобто самими суспільними відносинами) підтримуються чинники, які зберігають стабільність і позитивну спрямованість розвитку соціально-економічної системи. Аналіз різноманітних точок зору та різних видів аргументації приводить до висновку, що економічна безпека повинна розглядатися як інституціональна система відтворення умов стабільної, стійкої економічної динаміки шляхом дії соціальних відносин.

Список використаних джерел:

1. Україна в системі міжнародної безпеки / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: "Фоліант" ВД "Стилос", 2009. – 572 с. – ISBN: 978-966-193-011-6.
2. Ефремов К.И. Вопросы оценки экономической безопасности региона / К. И. Ефремов, Е. И. Георгадзе // Вопросы статистики. – 2002. – №2. – С. 57 – 59. – ISSN 0320-8168.
3. Илларионов А. Критерии экономической безопасности / А. Илларионов // Вопросы экономики. – 1998. – №10. – С. 35–58.
4. Филиппович Т.С. Экономическая безопасность Иркутской области / Т. С. Филиппович // Вопросы статистики. – 2002. – №11. – С. 38–41. – ISSN: 0320-8168.
5. Шумило В. Экономическая безопасность для человека, для общества, для государства (социологический аспект) / В. Шумило // Безопасность: информационный сборник фонда национальной и международной безопасности. – 1997. – №10–12. – С.5–22.
6. Кабакович Г.А. Проблемы национальной безопасности и контроль над вооружениями: учебно-методический комплекс / С. М. Фильков – М.: МГИМО(У) МИД России, 2007. – 188 с. – ISBN: 978-5-9228-0254-3.
7. Троицкий М. А. Международная и национальная безопасность: учебное пособие / М. А. Троицкий / Моск. гос. ин-т межд. отношений (ун-т) МИД России. – М.: МГИМО(У) МИД России, 2006. – 50 с. – ISBN: 5-9228-0251-8.
8. Возжеников А.В. Государственное управление и национальная безопасность России / А. А. Прохожев – М.: Изд-во РАГС, 1999. – 133с.
9. Гончаренко Л. П. Управление безопасностью: учеб. пособие / Л. П. Гончаренко, Е.С. Куценко. – М.: КНОРУС, 2010. – 272 с.– ISBN: 978-5-406-00835-5.
10. Гусев В.С., Демин В.А. Экономика и организация безопасности хозяйственных субъектов, 2-е изд.: учебник для вузов – СПб.: Питер, 2004. – 288 с.– ISBN: 5-94723-791-1.
11. Смирнов В.П. Экономическая безопасность России: сущность, основные угрозы: монография/ В. П. Смирнов – Владивосток: ВФ РТА, 2004. – 168 с.– ISBN: 978-5-9590-0576-4.
12. Коржов Г. В. Экономическая безопасность России: внешние связи / Г. В. Коржов. – 1996. – 94с. – ISBN: 5-86604-013-1.
13. Корнилов М. Я. Экономическая безопасность России: основы теории и методологии исследования: учебное пособие / М. Я. Корнилов. Изд. второе. – М.: Изд-во РАГС, 2007. – 154 с.